

Людолови. Том 1

КУПИТИ

Поворотна віха в українській історичній романістиці. Саме так назвали твір «Людолови» дослідники.

Першочергово задумавши його як біографію гетьмана Сагайдачного, Зінаїда Тулуб зрештою розгорнула перед читачем значно масштабніше епічне полотно. Шляхта, старшини та вільні козаки Дикого поля. Повсякденна боротьба за свої права й козацькі походи в далекі краї.

У першому томі ми зустрічаємо Петра Сагайдачного, що повертається з походу, в домі своєї нареченої Насті. На долю закоханих випадає страшне випробування: дівчину під час чергового набігу викрадають і поневолюють татари. Персональні історії переплітаються з видатними історичними подіями - заснування Київського братства, організація друкарні при Києво-Печерській лаврі та плани походу на Каффу. Авторка змальовує багаточисельну панораму життя XVII століття в Україні.

ВІСНИК ТОМА ПЕРШОГО

ТОМ I

ЗІНАЇДА
ТУЛУБ

Зінаїда Тулуб

ЛЮДОЛОВИ

РОМАН

У 2-х томах
Том 1

віх~~о~~ла

Київ · 2024

УДК 821.161.2-311.6

Т86

Тулуб Зінаїда

Т86 Людолови: роман: у 2 т. / Зінаїда Тулуб; передм. Мар'яни Гірняк. — К. : Віхола, 2024. — Т. 1. — 560 с. — (Серія «Худліт. Проза»).

ISBN 978-617-8178-52-9

Поворотна віха в українській історичній романістиці. Саме так назвали твір «Людолови» дослідники.

Першочергово задумавши його як біографію гетьмана Сагайдачного, Зінаїда Тулуб зрештою розгорнула перед читачем значно масштабніше епічне полотно. Шляхта, старшини та вільні козаки Дикого поля. Повсякденна боротьба за свої права й козацькі походи в далекі краї.

У першому томі ми зустрічаємо Петра Сагайдачного, що повертається з походу, в домі своєї нареченої Насті. На долю закоханих випадає страшне випробування: дівчину під час чергового набігу викрадають і поневолюють татари. Персональні історії переплітаються з видатними історичними подіями — заснування Київського братства, організація друкарні при Києво-Печерській лаврі та плани походу на Каффу. Авторка змальовує багаточисельну панораму життя XVII століття в Україні.

Текст роману звірено за виданням:

Тулуб З. Людолови: історичний роман. — К.: Дніпро, 1965. — Т. 1.

Усі права застережено. Будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та будь-яким способом без письмової згоди видавництва і правовласників відтворювати заборонено.

© Мар'яна Гірняк, передмова, 2024

© Вероніка Чебанік, лєтеринг обкладинки, 2024

© Оксана Йориш, обкладинка, 2024

© ТОВ «Віхола», виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2024

Між історією та мітом: таємниці роману Зінаїди Тулуб «Людолови»

Історичний роман належить до тих жанрів, що вже понад двісті років викликають жваве зацікавлення в читача. Якщо до ХІХ століття історична проза була представлена літописами, хроніками, трактатами чи «записками», то епоха романтизму приносить у світову літературу історичний роман, витoki якого зазвичай пов'язують з іменем Вальтера Скотта. Шотландський письменник у своїх творах запропонував органічний синтез факту й вимислу, відтворював історичний колорит епохи, проте без надмірної уваги до деталей, апелював до історичної правди, але при цьому головними героями були вигадані персонажі, з якими пов'язував романну інтригу. Розвиток історичного роману дає змогу простежити розмаїття різновидів цього жанру, зокрема в українській літературі. Крім вальтер-скоттівської моделі, яку відчитуємо в романах Пантелеймона Куліша чи Миколи Гоголя, історична проза демонструє зв'язок із пригодницьким жанром (романи Адріана Кащенко, Андрія Чайковського, Володимира Малика). Інколи митці апелюють до «чужої» історії (наприклад, до античності чи євангельських часів), проєктуючи її на «своє» теперішнє й надаючи творам параболічного звучання (твори Наталени Королевої або Леоніда Мосендза). Зрештою, ХХ століття тяжіє до так званої «історії мислячої»¹, до утвердження філософічності як мистецької домінанти (проза Валерія Шевчука, Романа Іваничука, Павла Загребельного, Юрія Мушкетика, Романа Федоріва та інших).

Важливим етапом у розвитку українського історичного роману стали «Людолови» Зінаїди Тулуб — твір, який дослідники називали «першою в українській історичній прозі епопеєю такого ідейно-художнього масштабу і високого методологічного рівня»², першим «епічним твором із глибоким і широким реалістичним відображенням минулого», «поворотною віхою в усій українській історично-художній літературі»³, але також «романом-розп'яттям» і водночас «творчою, життєвою перемогою» письменниці⁴.

Ключ до розуміння проблематики «Людоловів», а також історії написання твору і текстологічних змін у романі можна знайти у життєвому шляху Зінаїди Тулуб (1890–1964). На основі вивчення архівних матеріалів письменниці та спогадів «Моє життя» (мемуари Зінаїда Тулуб писала російською) біографи⁵ авторки стверджували, що рід Тулубів походив з Криму (можливо, з турків чи татар, а може, з осілих торговців чи невільників, узятих у полон). Згодом предки переїхали на територію України, були прийняті до Війська Запорозького і навіть отримали землі на Полтавщині. Отож зацікавлення письменниці епохою Козаччини тісно пов'язане з родинною історією.

Зінаїда Тулуб народилася 16 (28) листопада 1890 року в освіченій родині у Києві. Дід, Олександр Данилович Тулуб, був заарештований як причетний до Кирило-Мефодіївського товариства, але через брак доказів уникнув покарання. Дядько, Олександр Олександрович, став автором «Словника псевдонімів українських письменників». Батько, Павло Олександрович, був відомим юристом, але цікавився літературою, підтримував зв'язки з мистецьким середовищем і навіть певний час працював журналістом. Мати, напівфранцуженка за походженням, друкувала власні оповідання в періодиці. Отож не дивно, що Зінаїда вже шестилітньою дівчинкою почала читати, зокрема французькою мовою, а згодом виявила значний інтерес до літератури (її лектурою стали твори Віктора Гюго, Альфреда де Мюссе, Чарльза Дікенса, Поля Верлена, Еміля Верхарна, Жоржа Роденбаха, Оскара Вайлда, Габріеля д'Аннунціо та багатьох українських і російських авторів), музики та мистецтва, іноземних мов, психології та філософії.

У ранньому дитинстві Зінаїда Тулуб разом з родиною переїжджає до містечка Брацлав на Поділлі, пізніше — у Таганрог, і лише 1904 року повертається до Києва. Навчається в Київській жіночій гімназії (1904–1909) та на історико-філологічному факультеті Вищих жіночих курсів (закінчила 1913 року), виявляє схильність до науково-дослідницької праці. За дослідження «Погляди М. В. Гоголя на проблеми мистецтва в світлі західноєвропейських та російських філософських теорій першої половини ХІХ століття» здобула науковий ступінь кандидата філологічних наук і залишилася в Київському університеті для підготовки до професури.

Після 1917 року родина Тулубів стикається зі значними труднощами. Важко захворів батько (помер у 1923 році), серйозні проблеми зі здоров'ям з'являються в матері, і Зінаїда змушена покинути науково-педагогічну діяльність, щоб дбати про матеріальне забезпечення родини. Певний час вона навіть працює у сфері шевського ремесла, і ці сторінки біографії пояснюють, звідки в авторки «Людоловів» така обізнаність, щоб детально описати життя шевських цехів на початку XVII століття. Під час Першої світової війни письменниця закінчила курси Червоного Хреста і добровільно працювала в лазареті. У 1919–1921 роках Зінаїда Тулуб керувала лекторською секцією в одній із частин Червоної армії, читала лекції у військових частинах на Київщині й Одещині, а впродовж 1921–1925 років працювала на різних посадах: завідувала літературним відділом Всеукраїнського фотокіноуправління, була інструктором місцевого бюджету Київського губфінвідділу, викладала українську та російську літератури в індустріальному інституті, виступала з лекціями-бесідами в театрах перед спектаклями. Уже з 1926 року письменниця цілковито присвячує себе літературній діяльності.

Починає писати Зінаїда Тулуб ще в ранньому дитинстві, однак російською мовою. Українську письменниця почала вивчати аж у 1920-х роках і вправно володіла словом аж у 1930-х. Перші її творчі спроби — ліричні та пейзажні мініатюри (після 1917 року переважають мотиви втоми й приреченості, туги за недавнім минулим), а також казки, які друкувалися в журналах і навіть приносили авторці гонорари. Успішним дебютом для Зінаїди Тулуб стала поезія «Песни наяды», опублікована в газеті «Киевские вести» за 1910 рік. У десятих роках XX століття письменниця пробує себе в жанрі поеми. Її «Саломея» (1914) та «Пифагорейцы» (1917), а також віршована п'єса «Илья Муромец» (1919–1920) так і не вийшли друком, згодом були втрачені, й лише окремі фрагменти авторка змогла відновити завдяки своїй пам'яті. Факт написання поем дуже важливий, адже він засвідчує, що Зінаїду Тулуб починають цікавити філософські проблеми, біблійні сюжети, діалог зі світовою культурою. Якщо Саломея з однойменної драми Оскара Вайльда наказує стратити Йоканаана (Івана Хрестителя) через те, що той відкинув її кохання, то Зінаїда Тулуб пропонує оригінальну інтерпретацію образу: донька

Іродіади за намовою матері вимагає голову пророка, однак згодом переживає докори сумління, прагне зустрічі з Христом, а коли бачить Ісуса розіп'ятим, переживає внутрішнє переродження. У поемі «Піфагорейцы» авторка представляє суперечку між учнями Піфагора (елліном, єгиптянином, асирійцем і персом), кожен з яких пропонував власну версію того, що є найважливішим у філософській системі їхнього учителя (любов, світ, астрономія чи математика), і, зрештою, сам Піфагор відкриває їм учення про світову гармонію.

Уже у двадцятилітньому віці Зінаїда Тулуб розпочинає перекладацьку практику. 1910 року письменниця тлумачить російською мовою першу космогонічну пісню давньоісландського епосу «Старша Едда», і цей переклад отримав досить схвальні відгуки. Згодом, у 1920-х, авторка перекладає російською твори французьких (Рене де Пон-Жест, Дюртен Люк, Жозеф Кессель) та українських авторів, зокрема оповідання і новели Михайла Коцюбинського, Григорія Косинки, Юрія Яновського, а також романи Григорія Епіка («Зустріч»), Якова Качури («Чад»), Володимира Кузьмича («Крила»). Переклади були для письменниці, за її свідченням, радше способом заробітку, ніж естетичною насолодою, але, у кожному разі, авторка вдосконалювала вміння працювати зі словом. 1920-ті роки стали важливим етапом у творчому становленні письменниці також з огляду на те, що в цей період вона працює у царині кінодраматургії, зокрема, пише кіносценарії «Гайдамаки», «Сагайдачний», «Іоан Вюртемберзький», збирає матеріал для кіносценарію про Джордано Бруно.

У царині прози Зінаїда Тулуб починає працювати в середині 1910-х. 1916 року в журналі «Вестник Европы» вона публікує повість «На перепут'ї», у якій дослідники простежували елементи автобіографізму. Наступні два роки письменниця присвячує повісті «В порту», у якій порушує проблеми творчості та розриву між мистецькою й емпіричною дійсністю (місцем дії у творі стає Таганрог, де письменниця провела кілька років свого дитинства). Найвідомішим твором Зінаїди Тулуб — можна сказати, твором усього її життя — став двотомний історичний роман «Людолови», який 1937 року був навіть представлений на всесвітній виставці в Парижі (від України було тільки десять книжок). Авторка отримала матеріальну нагороду —

патефон і екскурсійну поїздку по Дніпру з Києва до Херсона і назад, але найважливіше — у цей час вона здобула популярність серед читачів.

Водночас історія написання й публікації «Людоловів» була непростю. На написання роману українською мовою про українське минуле Зінаїду Тулуб надихнув Павло Тичина, який до того ж порадив авторці звернутися по фінансову підтримку для письменників у Держлітвидав. Наприкінці 1928 року Зінаїда Тулуб подає відповідну заявку й починає активно працювати над історією України періоду 1615–1622 років. Цей історичний відтинок письменниця обрала невипадково: постать Сагайдачного цікавила її вже раніше, коли шукала себе в царині кінодраматургії. До роботи авторка поставилася дуже відповідально: впродовж майже десяти років (активна робота письменниці над романом тривала з 1928 по 1937 рік) вона простудіювала й систематизувала приблизно шість тисяч пам'яток, архівних і музейних документів (судові акти, сеймові постанови, закони, цехові книги, мемуари, матеріали з історії закріпачення селян тощо), прочитала, за її свідченням, понад дев'яносто тисяч сторінок різними мовами, їздила на Кримський півострів і на терени, де колись існувала Запорозька Січ. З матеріалами Зінаїди Тулуб допомагали видатні історики: Михайло Грушевський, Дмитро Яворницький, Дмитро Багалій, Агатангел Кримський та багато інших.

Уже через півтора року після початку роботи перший том роману був готовий і зданий до набору у видавництві ЦК ЛКСМУ «Молодий більшовик», однак через тринадцять місяців після подання у друкарню набір був розсипаний, а рукопис — знищений. Російськомовний варіант тексту письменниця надіслала Максиму Горькому, який щойно повернувся з Італії до Москви. Після його схвальних відгуків роман приймають до друку у видавництві «Советский писатель», а довідавшись про цей факт, українську копію тексту знову попросили в харківському видавництві. Українська і російська версії першого тому «Людоловів» побачили світ майже одночасно: українською мовою — наприкінці 1934 року, а російською — на початку 1935-го. Другий том друкувався окремими розділами протягом 1936 року в журналах «Радянська література», «Советская литература», «Штурм», а окремим виданням був опублікований у лютому 1937 року. Роман переважно

схвально оцінили критики, однак почали з'являтися також відгуки, що звертали увагу на «шкідливі» тенденції у творі (рецензія «Шкідницький роман» Я. Савченка, надрукована 1937 року в «Літературній газеті»). Публікація другого тому російською мовою була запланована на серпень 1937 року, однак 4 липня письменницю, через два місяці після одруження, заарештували й російськомовний текст не передали до видавництва, а україномовний варіант почали вилучати з книгарень.

Зінаїду Тулуб звинуватили в належності до контрреволюційної організації «Виборчий центр», про нібито існування якої письменниця вперше дізналася від слідчого, співробітника IV відділу УДБ НКВС УРСР, лейтенанта Держбезпеки Хвата. 5 вересня 1937 року Військова колегія Верховного суду СРСР засудила її до десяти років ув'язнення, яке Зінаїда Тулуб відбувала спершу в Ярославській тюрмі, а з 1939 року — у таборах Севлагу (система Північно-Східних таборів на Колимі). Насправді радянська влада позбавила письменницю волі на двадцять років, адже в 1947 році, коли Зінаїда Тулуб відбула свій термін, її заслали в село Узин-Агач Джамбульського району Алма-Атинської області, а з 1950 року — у Чкаловський райцентр Кокчетавської області в Казахстані. Письменниці доводилося працювати завідувачкою шкільної бібліотеки та бібліотекаркою районної книгозбірні, секретарем-друкаркою райсільгоспвідділу і навіть рахівником заготзерна. Красномовним є той факт, що біографи Зінаїди Тулуб у радянські часи нічого не згадують про арешт письменниці, називаючи цей період життя авторки «вимушеною перервою» у творчості.⁶ Уже з 1954 року Зінаїда Тулуб подає прохання до радянської влади (спершу, в липні 1954-го, — до К. Ворошилова, згодом, у травні 1956 року, — до М. Хрущова) дозволити їй повернутися із заслання до Києва. Вона благає навіть не переглянути справу і скасувати вирок чи повернути конфісковане майно, а просто дати змогу побачитися з близькими й продовжити улюблену справу письменниці, зокрема створити історичний роман про Джордано Бруно, для якого вже давно збрала багато цінного матеріалу. Лише 23 червня 1956 року суд ухвалює рішення припинити справу проти Зінаїди Тулуб, і у вересні, після сталінських таборів і степів Казахстану, письменниця повертається до Києва.

Справжні причини арешту Зінаїди Тулуб, найімовірніше, були різними. Мирослава Гнатюк, апелюючи до спогадів «Дар Евдотеї» Докії Гуменної, згадує, що арештові письменниці передувало ув'язнення її чоловіка (чоловік мав німецьке походження, а тому його звинуватили у шпигунстві), однак водночас слушно акцентує, що важливу роль відіграли знання кількох мов, рід Тулубів і насамперед роман «Людолови», адже вже той факт, що письменниця консультувалася в Михайла Грушевського, міг коштувати їй свободи⁷. Водночас «саме звернення до національних витоків історії в загрозливо-гнітючі 30-ті роки <...> поставило художницю у своєрідні “ножиці”, де з одного боку — поширена вже на той час “примара націоналізму”, з другого — вульгарного соціологізму»⁸. Радянська влада не могла спокійно реагувати на звернення до української історії, зокрема до постаті Сагайдачного, — такі зацікавлення, як відомо, здебільшого трактувалися як прояв «українського буржуазного націоналізму». Щоправда, Зінаїда Тулуб намагалася демонструвати лояльність до радянської ідеології й уникнути тиску, «очистивши» «Людолови» від «буржуазного трактування», від романтичної ідеалізації Козаччини, передусім від позитивної інтерпретації козацької старшини. Така позиція спровокувала справедливі зауваження істориків-«націоналістів», зокрема Михайла Грушевського, що письменниця вдається до перекручування історії «на марксистський лад»⁹. Обізнаність авторки з документальною базою, фаховий підхід до історичних джерел, зрештою, перемагає нав'язані «згори» схеми, однак балансування письменниці між протилежними за ідеологією таборами дуже добре засвідчує, що радянська система завдала непоправної шкоди не лише фізичному станові авторки «Людоловів» (ще під час роботи над першим томом роману Зінаїда Тулуб захворіла на туберкульоз, а після ув'язнення сухоти загострилися, до того ж з'явився бруцельоз, почала прогресувати сліпота і глухота), а й ментальному.

Після повернення до Києва Зінаїда Тулуб створює нову редакцію «Людоловів» (1957), усуваючи низку недоліків, зокрема в інтерпретації Козаччини як історичного й соціального явища. 1958 року з'являється ще одне перевидання роману, вже з незначними змінами. Намір створити «роман про Сагайдачного» у письменниці виник ще на

початку 1930-х, однак дуже швидко ідея «роману-біографії» звільнила місце інтенції запропонувати читачеві масштабне епічне полотно про «людоловів». Цим словом ще в судових актах, українських літописах і польських джерелах називали загони ногайських татар, які нападали на Україну, однак, як зазначає авторка в анотації до остаточної версії роману, в її творі «людолови» — це «всі, кому потрібні робочі руки», тобто це набагато ширше поняття, яке дозволяє письменниці порушити цілий комплекс історично-соціальних проблем. Незважаючи на це, 1962 року в Москві виходить російською мовою роман «Сагайдачний» — скорочений варіант «Людоловів».

Перевтома і слабе здоров'я, відсутність наукових джерел на засланні, зрозуміло, не сприяли творчій роботі. У Казахстані Зінаїда Тулуб написала казку-повість «Чарівний клубочок, або Таємниця загибелі двійок» (українською і російською мовами), кілька оповідань і нарисів, які не були опубліковані. Коли письменниця працювала бібліотекаркою в Алма-Атинській області, у неї виник задум створити роман про життя Тараса Шевченка на засланні в 1847–1850 роках, в Кос-Аралі. У Казахстані Зінаїда Тулуб не лише знайшла брошури, газети й розділи шевченкознавчої праці Марієтти Шагінян, а й зустріла старого казаха, який у ранньому дитинстві бачив Шевченка¹⁰. Роман про Тараса Шевченка «В степу безкраїм за Уралом» письменниця завершила аж 1962 року, в Україні, а опубліковано цей твір уже в рік смерті авторки. Померла Зінаїда Тулуб 26 вересня 1964 року в Ірпінському будинку творчості (похована в Києві на Байковому кладовищі), так і не реалізувавши свою давню мрію — створити роман про Джордано Бруно.

Власну поінформованість, свій досвід і свої погляди на історію Зінаїді Тулуб судилося втілити в романі «Людолови». Хоча твір вражає панорамністю зображення епохи й масштабами висвітлення подій, історичний період, до якого звертається письменниця, охоплює менш ніж десятиліття (1615–1622). Ідеться в романі про заснування Київського братства й організацію друкарні при Києво-Печерській лаврі (1615), похід запорожців на Кафу (1616), Вільшанську угоду між гетьманом Петром Сагайдачним і командувачем військ Речі Посполитої Станіславом Жолкевським щодо козацького реєстру (1617), участь козаків у невдалому московському поході під проводом

польського королевича Владислава (1618), приїзд до Києва єрусалимського патріарха Теофана і висвячення єпископів для православної церкви України і Білорусі (1620), посольство Війська Запорозького до Московії (1620), поразку польських військ у Цецорській битві (1620), Польсько-турецьку війну (1620–1621), битву під Хотиним (1621) і смерть Петра Конашевича-Сагайдачного (1622).

Ознайомившись із численними матеріалами, зокрема з працями Еріха Лясоти, Самійла Величка, Григорія Граб'янки, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова, Дмитра Яворницького, письменниця не лише впроваджує у свій твір реальних історичних осіб як персонажів (Петра Сагайдачного, Єлисея Плетенецького, Йова Борецького, Галшку Гулевичівну, Петра Одинця, Якова Бородавку, Дмитра Барабаша, Станіслава Жолкевського, Томаша Замойського, Османа II та багатьох інших), а й наводить фрагменти справжніх документів — універсалів, грамот, петицій, листів, присяги членів братства тощо. Авторку цікавлять усі перипетії, пов'язані з підписанням Роставицької угоди, зокрема обурення, яке викликали окремі пункти домовленостей між Сагайдачним і Жолкевським (істотне скорочення реєстрового козацтва, обмеження прав та свобод великої кількості козаків, де-факто — їх закріпачення). Зінаїда Тулуб демонструє, як поступово визрівали рішення про заборону Війську Запорозькому виходити в Чорне море і провадити свої кампанії, але водночас — як майстерно організовує гетьман Сагайдачний похід у Крим, як вдається йому взяти Кафу і визволити чималу кількість українських бранців. Авторка звертає увагу на об'єктивні та суб'єктивні чинники, що допомогли консолідуватися українській еліті (Петро Сагайдачний, Єлисей Плетенецький, Галшка Гулевичівна) й заснувати Київське братство, згодом скористатися з приїзду Патріарха Єрусалимського Теофана й організувати висвячення Йова Борецького на митрополита й шістьох священнослужителів на православних єпископів. Письменниця з'ясовує низку історичних передумов для козацького посольства на чолі з Петром Одинцем до Москви, дає змогу простежити, як політика польської корони (домовленості про збільшення козацького реєстру, неприйнятність насильства та повагу до православної віри перетворилися після переможної битви під Хотиним на порожні обіцянки) поступово провокувала хвилю козацьких повстань, що

посилилися після смерті Сагайдачного і, зрештою, переросли в Національно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького.

Водночас Зінаїда Тулуб поєднує репрезентацію епохи з реальними приватними історіями, життєвими долями персонажів. Петро Конашевич-Сагайдачний — це не лише державний діяч, який дбав і про політичний, і про культурний розвиток України, не тільки гетьман, якого поважали перші особи Речі Посполитої (Сигізмунд III, королевич Владислав, польські магнати і шляхтичі), визнаючи його здібності дипломата й військового стратега, і не лише «Сагайдак-бей», саме ім'я якого наводило жах на Османську імперію. Це також чоловік, закоханий у красуню Настю Повчанську, яку викрали татари і яку він продовжує любити до кінця свого життя. Це звичайна людина, яка підтримує дружні стосунки зі своїми колишніми наставниками, козацькою старшиною, майстрами цеху, але яка може також переживати гнів і обурення. Сагайдачний — гетьман, що вміє зберігати спокій, маневрувати між настроями старшини і голоти, але іноді втрачає віру в себе і свої сили, потребує зовнішньої поради і підтримки (наприклад, Єлисея Плетенцького). Гетьман Петро Конашевич--Сагайдачний — це і відданий своїй справі козак, що немовби «зрісся» зі своєю шаблею, конем чи степом, і талановитий полководець, що пояснює своїм воїнам, яке значення для перемоги має навіть найменша дрібниця: «А я з рештою війська підберуся до міста і вдарю на Кафу з моря. І пам'ятайте, що той собака і зрадник, у кого зарипить на березі чобіт або брязне шабля. Нема лютої муки, якої він не зазнає за зраду». Гетьман не жаліє навіть себе: смертельно поранений, він керує козаками у битві під Хотином і приводить своє військо до перемоги, зруйнувавши міт про непереможність армії Османів. Вірний своєму покликанню, Сагайдачний заповідає передати власне майно після смерті на освітні, культурні, релігійні та благодійні цілі.

Історична епоха для Зінаїди Тулуб — це не лише історичні діячі чи знакові події, це також простір, у якому живе людина, рід діяльності, матеріальна культура, побут і звичаї. Тому «турецька» сюжетна лінія не обмежується підготовкою Османа II до війни. Читач довідується про численні палацові інтриги, взаємини в оточенні султана, складне становище турків чи татар, віддалених від «центру» імперії. Захоплені на хуторі Повчанських бранці не відразу потрапляють у

«бусурманську» неволю: їм доводиться долати довгий і тяжкий — фізично та психологічно — шлях. Персонажі перетинають пішки український степ, прощаючись і з українською землею, і зі своїми рідними назавжди. Козаки на Запорозькій Січі не живуть лише війнами. Вони оселяються по куренях, але також мають господарства у «слободах», ідуть «на уходи» і шукають різного промислу задля матеріального забезпечення. У період відносного затишшя козаки відкладали шаблю і рибалили, полювали, засолювали рибу чи птицю на зиму, везли з Криму сіль, горіхи і мигдаль, шовк і сап'ян, ізюм та вино, торгували медом, льоном, пшеницею, соняшnikовою та конопляною олією тощо. На Січ утікали, бо тут можна було відчутися людиною, Січ асоціювалася з «вольницею», зі свободою, однак запорозька спільнота мала свою чітку ієрархію й соціальну структуру, свої правила і навіть закони поділу здобутої у битвах здобичі.

Соціальні питання дуже важливі для авторки роману «Людолови». Протистояння козацької старшини чи запорозької сіроми не обмежується поділом воєнної здобичі чи повсякденним існуванням (представники голоти здебільшого наймитують на хуторах козацької верхівки), а іноді впливають на доленосні рішення: на козацькій раді представники різних таборів перекикують одні одних, намагаючись визначити першорядне на цю мить завдання — «Бий панів!» чи «На Каффу!». Деякі запорожці-персонажі після походу в Крим не лише беруть у полон місцевих татар, а й вимагають викупу від визволених українців. Навіть Настя Повчанська, яка спершу, щиро закохана у гетьмана Сагайдачного, мріє про повернення на батьківщину, а коли втрачає надію на визволення, готова накласти на себе руки, стає егоїстичною й підступною Гюль-Хуррем у султанському палаці. Захоплена славою і багатством, пишними придворними ритуалами, Повчанська вінчається із Сагайдачним тільки через те, що під час Хотинської битви потрапила в козацький табір, а отже, не має шансів залишитися живою після повернення до падишаха. Київ після Стамбула здається їй нудним і злиденним; звістку про вбивство султана Османа яничарами вона сприймає незворушно, а коли магнат Самійло Корецький забирає в Сагайдачного шмат землі, Настя їде відвойовувати майно, залишаючи чоловіка на смертному ложі.

Називаючи «людоловами» всіх, хто використовує працю інших людей, визискує їх, Зінаїда Тулуб розгортає панорамну картину співіснування в Україні початку XVII століття різних суспільних прошарків, звертає увагу на те, як навіть представники української еліти інколи застосовували суворі покарання для бунтарів (Петро Сагайдачний, Єлисей Плетенецький), як у братствах відчувалася нерівність між представниками різних соціальних станів, як визрівали протестні настрої серед ремісників через несправедливі правила, встановлені в цехах, або поміж селянами, що не витримували нестерпних умов праці. Соціальні протистояння в романі «Людолови» посилюються національними: уже на перших сторінках роману постає образ пана Бжеського, який завдяки королівській грамоті отримав землі на Лівобережжі біля Ворскли, де живуть вільні козаки, у користування, а згодом закриває церкву, щоб змусити селян іти до нього на толоку. Польські шляхтичі знаходять спосіб заманити у свою павутину навіть козацьку старшину (Доліва-Ясенський і полковник Горленко). Зрештою, подібні процеси відбуваються й у єврейському середовищі (доля Лейзера і його сина Нахмана), і у Криму (мудезин погоджується прочитати молитви над загиблим Нур'ялі, але ціною свободи його сестри Шафіге). Авторка неодноразово спонукає проводити паралелі між життєвими історіями своїх персонажів, зокрема Горпини, Шафіге і Медже (неволя, смерть дитини), демонструє подібності й відмінності у звичаях різних народів (цехові учти в Україні і реван у мусульман).

Зосередження уваги на приватних історіях не лише проливає світло на особливості життя різних соціальних прошарків, а й дає змогу простежити, як на тих чи тих теренах співіснують різні культури, як «інші» традиції чи способи бачення світу поступово стають «своїми» або назавжди залишаються «чужими». Сагайдачний розповідає майстрам у цеху, що у Львові співіснують — зі своїми звичаями і законами — чотири народи: руський, польський, вірменський і єврейський. У Кафі на базарі, де торгує Нур'ялі, майдан «був виповнений строкатою галасливою юрбою»: «греки, вірмени, сирійці, черкеси, караїми і євреї, араби та італійці всуміш з валахами та далматами <...> волали всіма мовами Сходу й Півдня». У Чабан-Таші

рукодільниця Медже вчиться вишивати в невідьниці Горпини, а козачка, своєю чергою, захоплюється майстерністю татарки.

Одна з наскрізних проблем у творі — це діалог і водночас протистояння католиків, православних та уніатів. Питання віри може бути вирішальним у пошуку союзників (посольство до Москви) або у ставленні до іншої людини (несприйняття мусульманки Медже в будинку московського боярина). Водночас авторка детально зображає побут, правила етикету, різні ритуали чи обряди, які можна побачити в султанському сералі й у королівських палатах, у залах магнатів та шляхтичів і в будинках гетьмана чи козацької старшини, у монастирських келіях і в братських школах, у селянських хатах і в татарських саклях.

Пояснюючи відмінність між мусульманськими цехами та європейськими, авторка звертає увагу, що ремісництво Сходу, як і весь державний устрій, було тісно пов'язане з релігією, і вводить у текст легенду про те, як пророк Магомет подарував шейхові Махмуту шкури зарізаних тварин, а той зумів їх вичинити і пофарбувати, започаткувавши відповідне ремесло. Тому на чолі братства у мусульман стоїть духовна особа — нахип, і його влада необмежена. Однак, при всій специфіці мусульманського ревану, вимоги до українських і татарських ремісників дуже подібні: «мовчання, покора і слухняність», а хто не прийме ревану (чи не стане членом цехової спільноти), не зможе «ані купити матеріалу, <...> ані продати своїх виробів на базарі, ані жити в місті».

Кохання Медже й Ібрагіма дозволяє письменниці показати особливості сватання, заручин і весілля в татарській культурі. Наприклад, татари вважали, що не годиться відразу з порога розповідати про мету свого приходу, тому розмова починалася про те, як добре вродив тютюн чи виноград. У Чабан-Таші наречений постає в образі молодого бея, який полював у горах і поранив сарну, а по слідах звірини мисливці дійшли до двору нареченої. Спостерігаючи за весільним обрядом, Горпина мимоволі проводить паралелі між українськими й татарськими традиціями: «Горпина стояла осторонь, і дивно їй було чути і бачити, що й тут, як у рідному степу, також ломляться до нареченої поїжджани, тільки там зовуть його не молодим беєм, а князем, а наречену не сарною, а білою лебіддю».

Кобзар Карпо, який проникає в Кафу і вдає мудрого сеїда, щоб відчинити вночі козакам браму до міста, оглядає вечірні вулиці, приглядається до людей і подій, аби жодна несподіванка не перешкодила воєнній кампанії. Саме через перспективу старого кобзаря-«сеїда» Зінаїда Тулуб зображає один з найбільш оригінальних мусульманських обрядів — зикр дервішів (на славу Аллаха учасники обряду в релігійному екстазі жували кактус і бите скло, лизали розпечене залізо і навіть встромляли лезо шаблі у власне тіло).

Детальне зображення побуту і звичаїв, відтворення історичного колориту епохи, увага до історичних подій і постатей водночас не заважала письменниці пропонувати власну інтерпретацію фактів минулого або навіть, вдаючись до художнього вимислу, творити авторські міти. На відміну від Данила Мордовця, Осипа Маковея, Адріана Кащенко, Андрія Чайковського, які теж у своїх художніх творах зверталися до постаті Сагайдачного і відповідної історичної епохи, Зінаїда Тулуб, за її власними твердженнями, відмовлялася від наявної в попередників ідеалізації образу гетьмана чи загалом Козаччини. Данило Корж під час узяття Кафи вбиває немовля Юсуфа, сина Горпини від татарина Нур'ялі, і тим самим у візіях Горпини уподібнюється до Сафара, який колись, під час татарської навали на хутір Повчанських, убив Івасика, сина Горпини і Данила Коржів. Намагаючись зобразити Конашевича-Сагайдачного як звичайну людину, якій ніщо людське не чуже, авторка іноді відомі історичні факти переводить із суспільно-політичної площини в інтимно--приватну. За художньою версією роману, гетьманову наречену Настю Повчанську викрали татари, вона потрапила до беглер-беєвого палацу в Кафі, а згодом стала султаном у Стамбулі, хоча цей сюжет не відповідає історичній правді. У романі «Людолови» Сагайдачний так прагне визволити кохану, що робить усе можливе, щоб переконати запорожців іти в похід на Кафу. Отож авторський вимисел дещо змінює мотивацію кафського походу, зокрема його визвольну місію.

З «людоловською» ідеєю Зінаїди Тулуб пов'язане також у першій редакції роману подекуди надто негативне зображення української еліти (наприклад, Єлисея Плетенецького чи навіть Галшки Гулевичівни) та поведінки козаків у поході, однак у редакції 1957 року позиція авторки вже змінюється. Як зауважила Мирослава Гнатюк,

«прозріння, нехай часткове, здобуте в потойбічності сталінських таборів, сприяло поступовому виходу з “королівства кривих дзеркал”»¹¹. Здійснюючи текстологічний аналіз різних редакцій і варіантів твору, дослідниця звертає увагу, що в першому виданні роману Зінаїда Тулуб майже ставила «знак рівності між людоловськими нападами татаро-турецьких орд на степову Україну й бойовими походами козаків на Кафу», «допустилася очевидних вульгарно-соціологічних натяжок, інколи змальовуючи кобзарів виконавцями соціального замовлення старшини», а в другій редакції авторка вже «знімає надмірно негативні фарби в передачі емоцій козаків на полі бою, <...> акцентує тепер на героїзмі, чіткості воєнних дій», показує справжню роль кобзарів і кобзарства¹².

У новому виданні роману Зінаїда Тулуб також вилучає власну інтерпретацію відомої в українській літературі легенди про те, як Іван Сірко покарав на смерть визволених українських невольників, що після довгого перебування у Криму не захотіли повертатися на батьківщину. Таку позицію кошовий отаман трактував як зраду. У редакції 1937 року авторка «Людоловів» приписує цю місію Сагайдачному. Хоча відповідний фрагмент зникає в остаточній версії твору, факт його появи — хай навіть історично й біографічно недостовірний — значущий, адже він свідчить про одну з наскрізних проблем роману, яка особливо відчутна у творенні образу Горпини. Після того як у Чабан-Таші вона побачила приязне ставлення до себе Нур'ялі та його рідних, як знову знайшла дім у саклі татарина й відчула радість материнства з народженням Юсуфа, персонажка вже не знає, чи хоче повертатися на рідні землі, де дім зруйновано, дитина загинула, а чоловік, навіть якщо вижив, навряд чи коли-небудь зможе пробачити їй, хоч вимушену, але все ж таки зраду. Українське минуле і татарське сьогодення, національне коріння і засвоєна чужа культура співіснують у ній аж до її смерті — під час узяття козаками Кафи.

Важливість апелювання до легенди про смертну кару для українських бранців-«зрадників» зумовлена проблемою кризи ідентичності, рефлексії з приводу якої були поширені в літературі ХХ століття. Наприклад, В. Домонтович на еміграції створює новелу «Помста», де кошовий Іван Сірко, визволивши невольників з Кафи і Гурзуфа, поспішає вивести військо з Криму. Однак колишні бранці, які були

«вже не люди, лише подоба людей», «безважні тіні душ», відмовляються повертатися до України: «Ми люди нещасливої долі! <...> У тебе, отамане, свої шляхи, у нас свої. Ти — кесар, ти — володар; ми — невольники. Ти — переможець, а ми люди втрат. Ти все, ми ніщо. У тебе є вітчизна, ми її загубили. У нас немає іншої вітчизни, окрім тієї, яку ми виплекали на чужині і яку ми носимо в болі наших сердець. На вигнанні в чужих садах ми посадовили яблуні, ми плекали їх, і вони дали свій плід». Дозволивши повернутися в неволю, яка для цих людей стала домом, Сірко віддав наказ козакам порубати «зрадників», серед яких були їхні батьки, сестри і брати.

Мітологізація постаті Петра Конашевича-Сагайдачного, пов'язана з вигаданою спробою визволити його наречену Анастасію Повчанську з бусурманської неволі, дала змогу авторці «Людоловів» запропонувати оригінальну історію народження відомої народної пісні «Ой на горі та й женці жнуть». Дослідники-фольклористи мали різні погляди не лише на генезу тексту, а й на те, про кого взагалі в пісні йдеться. Якщо, наприклад, І. Срезневський вважав, що пісня відсилає до Хотинської війни й розповідає про Петра Конашевича-Сагайдачного і Михайла Дорошенка, який гетьманував із перервами в 1622–1628 роках, то М. Максимович доводив, що йдеться в народному творі про гетьмана Петра Дорошенка (гетьман у період 1665–1676 років) і його сподвижника, курінного отамана Григорія Сагайдачного. Зінаїда Тулуб у романі «Людолови» пов'язує процес народження пісні, яка ніби твориться на очах читача, із Петром Сагайдачним, а саме — з його походом на Кафу. Пісню про гетьмана, зокрема про те, як «попід горою, попід зеленою Козаки йдуть», почав складати ще кобзар Карпо, а після трагічної загибелі старого кобзаря кобза переходить у руки Максима Бабія. Спостерігаючи за засмученим гетьманом (адже Настю Повчанську вже встигли вивезти до Стамбула і визволити її у Кафі не вдалося), молодий кобзар сам незчувся, «як легко і складно» створив кінець пісні: «Та мені на людях з жінкою в поході Не возиться. А тютюн та люлька козаку в дорозі Знадобиться».

Образ Насті Повчанської в романі «Людолови» виявляє ще один аспект мітологізованої історії, до якого вдається Зінаїда Тулуб, а саме — міт Роксолани. Історичних фактів про дружину Петра Сагайдачного у джерелах дуже мало. Микола Сиротюк зазначав, що в Касіяна

Саковича у «Віршах на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного, гетьмана Війська його королівської милості Запорозького» є звертання до дружини покійного гетьмана, яку названо за дівочим прізвищем — Настасія Повченська. Найімовірніше, на основі цього джерела згодом М. Максимович згадує, що після повернення з Хотинської війни Сагайдачного «напівмертвого зустріла і прийняла в своєму будинку лише заплакана його дружина Анастасія, за дівочим прізвищем Повченська»¹³. Дослідники припускають, що Петро Сагайдачний одружився з Анастасією Повченською (Повчанською) 1603 року в селі Кульчиці на Львівщині, на батьківщині гетьмана, коли наречений було приблизно 16–18 років. Султан Осман II, що теж став персонажем «Людоловів», був одружений із Хасекі Айше Ханім-султан і Акіле (Рукіє)-султан, які народилися у Стамбулі й не мали українського походження. Іншими двома дружинами Османа II були албанка і сербка. Отож події в романі, пов'язані з Настею як беглер-беєвою полонянкою і султаною Стамбула Гюль-Хуррем, не мають під собою історичного підґрунтя.

Авторський вимисел базується на історії іншої Насті — Анастасії Лісовської, відомої під іменем Роксолана, яка в XVI столітті стала дружиною падишаха Сулеймана Пишного й отримала титул «Хасекі Хюррем-султан». 1930 року було опубліковано історичну повість Осипа Назарука «Роксоляна: жінка халіфа й падишаха Сулеймана, великого завойовника і законодавця», у якій молодий Сулейман називає Роксолану Хуррем («радісну русинку») «Ель Хуррем», що звучить майже аналогічно до «Гюль-Хуррем» — імені, яке дає своїй коханій Осман у романі Зінаїди Тулуб. Образ Насті-Роксолани (Лісовської) приваблював багатьох українських письменників (драма Гната Якимовича «Роксоляна» (1869), оповідання «Роксоляна» (1937) Антіна Лотоцького, роман «Степова квітка» (1965) Миколи Лазорського, поема «Роксоляна. Дівчина з Рогатина» (1971) Любові Забашти, історична повість «Неопалима купина» (1968), а також оповідання «Роксолана» (1997) Сергія Плачинди, роман Павла Загребельного «Роксолана» (1980), повість «Житіє гаремное» (1996) Юрія Винничука тощо). Одні митці зображали Настю-Роксолану як українську патріотку, що намагалася в Туреччині захистити свою землю і свій народ від татарської навали. Інші письменники

представляли Анастасію Лісовську як жінку, що зрадила власну віру і батьківщину й у султанському палаці дбала лише про себе. Особливо гострими стали відомі слова Євгена Маланюка в поезії «Діва-Обида» (1926): «Під сонні пестощі султана Впивала царгородський чар, Це ж ти — попівна Роксоляна, Байстріюча мати яничар!». У відомому романі «Роксолана» Павло Загребельний відмовляється трактувати Настю Лісовську як національну гордість, адже насправді під час правління Сулеймана I Пишного було багато татарських набігів на українські землі. Натомість він пропонує у своєму романі подивитися на Роксолану з «людської» перспективи. У післямові до видання 1980 року письменник стверджує: «Досі Роксолана належала переважно легенді, міфології — в романі зроблено спробу повернути її психології. <...> Власне, роман — це історія боротьби нікому не знаної дівчини й жінки за свою особистість, за те, щоб уціліти, зберегти і вберегти себе, а тоді вознестися над оточенням, може, й над цілим світом».

Подібний підхід до інтерпретації образу Насті Повчанської простежуємо в романі «Людолови» Зінаїди Тулуб. Авторка не заперечувала того, що доля Насті в неволі прописана «гіпотетично», за аналогією з життєвими історіями українських бранок, яким судилося стати дружинами падишаха. Найімовірніше, письменниця мала на увазі також Турхан-султан, наложницю українського походження, а згодом «хасекі» (улюблена жінка) султана Ібрагіма I (брата Османа II), яка пізніше стала матір'ю падишаха Мехмеда IV. У кожному разі Зінаїду Тулуб цікавить у Насті-Хуррем складність людської натури, зміни, які відбуваються з персонажкою за сім років неволі. Настя намагається утверджувати себе всупереч обставинам, але при цьому перетворюється на жорстоку владолюбну жінку. За слухним спостереженням Івана Дзюби, «письменниця не піддалася спокусі приписати своїй героїні потаємні патріотичні задуми та конспіративну діяльність на користь України. <...> Може, це й неприємно для патріотичного сентименту когось із читачів, однак з погляду життєвого і психологічного таке трактування тверезіше <...>»¹⁴.

Схильність до мітологізації засвідчує, що відтворення історичних фактів не є першорядним завданням для письменниці. Авторку більше цікавлять суспільно-політичні процеси, внутрішній світ персонажів і

специфіка епохи, у якій вони живуть, розвиток науки та культури й особливості світогляду людини XVII століття. Порушуючи низку соціальних питань, Зінаїда Тулуб не обмежується теренами України, навіть Речі Посполитої, Московії чи Османської імперії. Наприкінці роману, представляючи смертельно хворого Сагайдачного в тяжкій задумі з приводу долі рідної землі, наратор спонукає читача «помандрувати» різними материками й океанами, щоб побачити окреслені в «Людоловах» проблеми у глобальних масштабах. Ніч простягається над просторами Тихого океану, огортає крилами Берингове море й береги скелястої Азії, долини, тундри і степи, низенькі хатки та юрти, даруючи принаймні мізерний відпочинок боярським і царським «холопам» після пекельної праці на рудниках, соляних варницях чи млинах. Мовчать Дніпрові пороги і Древній Київ, бо не можуть протистояти поступовому знищенню козацтва. У Варшаві святкують «скроплену кров'ю козаків» перемогу в Хотинській війні, насолоджуються «злотою вольністю», завдяки якій, однак, уцілів у Речі Посполитій Микола Коперник, зумівши «пильним оком своїм зазірнути в таємницю будови всесвіту». Попри інквізицію, у Західній Європі утверджують свої теорії Галілео Галілей, Тіхо Браге і Йоганн Кеплер, однак по славетних університетах «мовчить справжня наука», бо «вимерли Рейхліни, Мюнцери та Еразми», а вчені «горбатяться над мертвою схоластикою». Мертвим сном сповита «розчавлена і приборкана» Чехія, порожніють німецькі міста, Іспанія всіяна згарищами, поруч із «казковою розкішшю палаців» гинуть з голоду французькі селяни, англійські лорди перетворюють людей на жебраків, «не сплять ділки амстердамської біржі», через безмежні простори Атлантичного океану везуть на продаж до Америки закутих рабів, проте ніщо не зможе «задушити вільного духу людини».

Реальні постаті на сторінках роману Зінаїди Тулуб — це не просто маркери відповідної історичної епохи, а й автори текстів культури. Замислюючись над тим, хто міг би забезпечувати навчання в Київській братській школі, Петро Сагайдачний і Єлисей Плетенецький запрошують ректора Львівської братської школи Йова Борецького, автора «Діалогу про православну віру»; друкаря й укладача першого українського словника Памву Беринду; авторів українських граматик Лаврентія Зизанія і Мелетія Смотрицького. Пояснюючи Єлисею

Плетенецькому, у чому закорінена проблема непростих взаємин між духовенством і посполитими, гетьман апелює до слів Івана Вишенського: «У нас днесь — кат, а завтра — пастор свят. Днесь — мучитель, а завтра — вчитель».

Освічені персонажі усвідомлюють необхідність вивчення навіть у православній школі латинської мови й античної культури, адже, за словами Сагайдачного, потрібно, щоб «ніхто з нас не кліпав безпорадно очима», коли пани виступатимуть «мовою Віргіліуша та Ціцерона». Саме тому Горленко мріє віддати сина до єзуїтського колегіуму, щоб той навчився «спритно дискутувати, влучно пересипаючи свої докази цитатами з Овідія і Ціцерона». Архімандрит Курцевич, наприклад, міг розмовляти з архітектором Браччі «мовою Буонаротті й Данте», а раніше вільно декламував у Падуї сонети Петрарки та Гвініцеллі. Іноді персонажі зумисне жонглюють латинськими прислів'ями, іменами і текстами античної чи західноєвропейської культури, щоб продемонструвати оточенню власну поінформованість: маєтки пана Потоцького нагадують панні Хлебцевич «скарби Нібелунгів», перипетії довкола землі для пана Бжеського асоціюються його сестрі, Анелі Грохольській, із «Декамероном» Бокаччо, пан пробощ своїми порадами, як треба поводитися з «хлопами», за порівнянням Бжеського, «мудрістю затьмарив Арістотеля, а красномовністю — Ціцерона і Скаргу», а пан Потоцький, щоб переконати шляхту в необхідності нападу на маєтки козацької старшини, цитує виголошену в римському сенаті промову Ціцерона проти Катіліни. Водночас діалог зі світовою культурою простежується й у нараторському викладі: поранений при випадковій зустрічі з татарським загоном Сагайдачний утікає через «жахливий невідомий ліс, що так нагадував зачаровані ліси поем Аріюста і Тассо», а антропологічний тип південних татар «вражав гордовитою красою і стрункою грацією фігур, гідних різця Праксітеля і Мікеланджело».

Письменниця відкриває перед читачем також світ східної культури. Татарські вчені добре знали астрономію, математику й арабську медицину, властивості лікарських рослин і морських водоростей. Серед багатьох мусульманських письменників почесне місце належить перському митцеві Джамі, вірш якого вирізьбив шейх біля водограю на схилі гори, та кримському поетові Газі-Герай-хану. Саме орієнтуючись

на його твори, а також на газелі та рубаї Омара Хаяма і Хакані, за наказом беглер-бея Селіма, придворний поет складає вірші на прославу полонянки Насті Повчанської.

У романі Зінаїди Тулуб неодноразово з'являються алюзії на Святе Письмо або навіть конкретні біблійні цитати. Намагаючись врятувати Горленка від запланованого нападу шляхти на маєтки козацької старшини, ксьондз Юстовський апелює до Старого Завіту, щоб переконати пана Потоцького в необхідності обережного підходу до справи: «Вашими вустами глаголить пан буг, що повелів зруйнувати Содом і Гоморру, але боюся за праведного Лота, щоб він не постраждав разом із грішниками». Авторитет Біблії використовує і отець Алоїзій, який бачить захоплення сина Галшки Гулевичівни від шкільної вистави «Страждання Христові» і вправно провадить Михайлика до визнання переваг католицизму. Від євангельських оповідань єзуїт уміло переходить до питання про кару за гріх, зокрема за схизму, і саме сповіданням іншої віри пояснює своєму вихованцеві нещастя, що випали на долю багатьох народів: євреїв Господь розсіяв по всьому світу, «греки стогнуть під п'ятою ісламу», а патріарх країни, що «дала світові Арістотеля, Архімеда і багатьох мудреців та героїв, їздить до Москви по милостиню, як старець», тоді як «Рим, освітлений промінням справжнього богопізнання, став центром всесвіту». Водночас біблійний код дозволяє авторці надати конкретним подіям параболічного виміру і спонукати читача до глибшої інтерпретації тексту. Кобзар, який схилив козаків до рішення іти на Кафу, нагадував грізного біблійного пророка, що «накликає грім або кам'яний дощ на нечестивий Содом та Гоморру». Виснаженому непосильною працею Томашеві з Хутірців перед смертю здається, що він — біблійний Самсон, а піч — стовп, який він завалить разом зі стелею на голову Доліви-Ясенського. Коли полковник Горленко планує зрадити козацтво задля маєтку, на селі якраз проспівали півні, і персонаж мимоволі пригадує, як апостол Петро зрікся Христа: «Ще й півень тричі не проспівав, як ти зречешся мене».

Схильність авторки «Людоловів» до філософського мислення особливо відчутна наприкінці роману. Персонажі дискутують про концепції вчених, які на той час неоднозначно сприймалися навіть у науковому середовищі. Розмовляючи з лікарями Сагайдачного,

молодий воєвода Томаш Замойський виявляє своє захоплення лекцією професора Вільяма Гарвея, яку мав нагоду слухати кілька років тому в Лондоні. Учений запевняв, що кров людини не стоїть у судинах, а невинно тече, оновлюється в легенях і знову рухається в найдальші закутки людського тіла. Якщо лікар Шмойлович, услід за багатьма медиками, визнає це відкриття новою ерою в науці, то архімандрит Курцевич називає такі теорії єрессю. Дискусія з приводу конкретної ідеї спонукає Курцевича до філософських рефлексій з приводу зміни світоглядних систем. Ще Арістотель стверджував, що «Земля є центр всесвіту, навколо якого обертаються кілька планет», а Джордано Бруно, Йоганн Кеплер та Микола Коперник переконують, що вона обертається довкола сонця. У Святому Письмі сказано, що Бог створив землю, над нею — небо із зорями, сонцем і місяцем, а на землі — людину за своєю подобою. Якщо ж всесвітів, виявляється, безліч, то земля стає піщинкою, а на що в такому разі перетворюється людина? Архімандрит-персонаж готовий спалювати «божевільних» учених як єретиків за шукання вільного знання й істини, щоб не допустити поширення «небезпечних для людства» ідей, однак Шмойлович переконаний: майбутнє — за такими «єретиками».

Як бачимо, роман «Людолови» — це не просто *opus magnum* у творчій спадщині Зінаїди Тулуб. Це також не лише можливість відчувати балансування письменниці на хиткій линві між протилежними ідеологічними таборами. Це роман, який допомагає побачити людину у вирі історичних катаклізмів і водночас усвідомити, як і чим жила ця людина, якими були її поривання і світогляд, як людина формувала свій особливий вимір буття у світі.

Мар'яна Гірняк

¹ Ільницький М. М. Людина в історії (Сучасний український історичний роман). — Київ: Дніпро, 1989. — С. 10.

² Дзюба І. Славетна епопея Зінаїди Тулуб // Дзюба І. З криниці літ: у 3 т. — Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — Т. 1. — С. 556.

³ Сиротюк М. Зінаїда Тулуб: Літературно-критичний нарис. — Київ: Радянський письменник, 1968. — С. 35–36.

⁴ Гнатюк М. М. Роман і біографія («Людолови». З. П. Тулуб). — Київ: Наукова думка; Ленвіт, 1994. — С. 76.

⁵ Див.: Сиротюк М. Зінаїда Тулуб: Літературно-критичний нарис. — Київ: Радянський

письменник, 1968. — 220 с.

⁶Сиротюк М. Зінаїда Тулуб: Літературно-критичний нарис. — Київ: Радянський письменник, 1968. — С. 146.

⁷Гнатюк М. М. Роман і біографія («Людолови». З. П. Тулуб). — Київ: Наукова думка; Ленвіт, 1994. — С. 21, 23.

⁸Гнатюк М. М. Роман і біографія («Людолови». З. П. Тулуб). — Київ: Наукова думка; Ленвіт, 1994. — С. 11.

⁹Детальніше див.: Гнатюк М. М. Роман і біографія («Людолови». З. П. Тулуб). — Київ: Наукова думка; Ленвіт, 1994. — С. 11–18.

¹⁰Детальніше див.: Сиротюк М. Зінаїда Тулуб: Літературно-критичний нарис. — Київ: Радянський письменник, 1968. — С. 148–151.

¹¹Гнатюк М. М. Роман і біографія («Людолови». З. П. Тулуб). — Київ: Наукова думка; Ленвіт, 1994. — С. 50.

¹²Там само. — С. 50, 69–72.

¹³Сиротюк М. Зінаїда Тулуб: Літературно-критичний нарис. — Київ: Радянський письменник, 1968. — С. 120–121.

¹⁴Дзюба І. Славетна епопея Зінаїди Тулуб // Дзюба І. З криниці літ: у 3 т. — Київ: Вид. дім «Кисво-Могилянська академія», 2006. — Т. 1. — С. 560.

ЛЮДОЛОВИ

РОМАН

ТОМ I

Королівська грамота

Весна була рання, дружна. Сніг запав, зарядив чорними латками таловин. По низинах і шляхах стояли великі сині калюжі. Вдень відбивалися в них сліпучо-білі хмари, а вночі — променясті зорі і тонкий серп щербатого місяця. Вогкий вітер з'їдав сніги, але на ранок підмерзали шляхи, блискуча вода в коліях бралася блисняковою плівкою, а блакитнувата паморозь вкривала, наче сіллю, горбасту землю.

Дико і дзвінко лунали тоді крики ранньої іриці.

Грузькою глинястою дорогою, обсадженою плакучими берізками, раз у раз тяглися валки — всі на захід, до місяця. А місяць хилився все нижче, золотавився, тьмянішав.

«Журавлі летять. Весна», — думав Янек Свенціцький, задивившись на трикутний ключ у небі.

Наче рідко нанизані чотки, чорніли журавлі в лускатих хмаринках. Гортанний крик їх долинав до землі бентежним покликом. Здавалося, ніби чути, як свистить вітер у потужних крилах, як ріже груди холодне повітря. Темний, одвічний інстинкт гнав їх з пекучого півдня на болотисті низовини, де щороку вили вони свої кубла.

Янек задивився на небо, а його шкапина йшла все тихше й тихше і то чвакала в розсяклій глині, то хрускала памороззю. А Янек напівдрімав, напівмріяв про своє майбутнє. Ось їдуть вони до Варшави з вельможним паном Бжеським, де Бжеський має дістати чи то староство¹⁵, чи то якусь значну посаду, — і згодом подадуться вони десь далеко-далеко від цих обридлих низовин, і там, на невідомій чужині, почнеться нове життя. Замість злиденної батьківської хатини, де він, шляхтич, живе не краще від останнього хлопа, збудує він собі гарний будинок і стане не попихачем, а наближеним до одного з пишніших панів крулевства... П'ять довгих років старанно й сумлінно прислуговував він пану Бжеському, гнувся, терпів грубі жарти і знущання примхливого пана, неначе справжній челядник, але тепер всьому кінець! Недурно вчора, діставши з Варшави якогось листа, пан Бжеський поплескав його по плечу і сказав без звичної глумливості:

— Ну, радій Янеку. Днями стану я майже першою людиною в крулевстві і не забуду тебе.

Ось він, довгожданий талан! Тепер ніхто не зватиме його Янеком. Він буде лише пан Януш Свенціцький. Він носитиме пишні кунтуші і коштовні хутра. Він танцюватиме з найкращими панянками воєводства, питиме не квас, а запашні іспанські вина, і різним підпанкам, які зараз часто глузують з нього, він доведе, що небезпечно зачіпати його шляхетську гідність і честь.

Мрії були такі сліпучі й принадні, що Янек мимоволі впустив поводи, коли раптом здригнувся від повного шаленої люті вигуку пана Бжеського:

— Пся крев! Тен лайдак спить у сідлі, як стара баба!

І, підвівшись на стременах, пан Бжеський перехрестив нагаєм і розгубленого Янека, і його бідолашну шкапину.

Янек зціпив зуби і незграбно засмикав повіддям. З безсилою люттю почув він, як зареготали супутники пана Бжеського і кинули йому щось презирливо-насмішкувате. Вже кому-кому, а не їм знущатися з нього: всі вони такі ж самі злидні, напівпанки-напівпахолки, майже хлопи. А все заздрість, бо пан Бжеський все ж таки ставиться до Янека трохи краще, ніж до цього товстопузого п'янички Ровіцького чи то до напівйолопа Антона та всіх інших.

— Добренько, — скрипнув Янек зубами. — Я все вам колись пригадаю. І вам, і самому вельможному пану, хай заберуть його чорти!

Але думати було ніколи. Янек щосили вдарив свою шкапину і швидко догнав пана Бжеського і його невеличкий почет. З годину мовчки мчали вони, пригнувшись до сідел, шаленим чвалом. На сході світлішало. Крижинками танули зорі в якомусь блакитнуватою світлі, що раптом наситило холодне повітря. І в світанкових присмерках скоро замайоріли крізь рідкі переліски високі вежі Варшави. Вершники обминули останній чагарник і виїхали на багnistий луг правого берега Вісли.

Тут збігалось кілька шляхів, де тяглися неосяжними потоками і піші, і кінні всуміш з хурами сіна, селянськими возами, і ридванами, і колекками пишного панства. Кавалькада повільно спустилася до переправи і потрапила в непрохідну гущавину людей та возів біля розведеного на ніч моста.

Пан Бжеський зупинив коня. Це був огрядний чоловік років сорока з пишними вусами, припорошеними чи то памороззю, чи то передчасною сивиною. Він спробував пробитися наперед, але хоч як шарахалися люди від його хропучого коня, він не зміг прокласти собі дороги.

— Сто дзяблун!¹⁶ — вилаявся він спересердя. — Через це бидло ми не застанемо ані пана метриканта¹⁷, ані пана підкоморія¹⁸. Спробуй, Янеку, пробитися.

Янек урізався в юрбу. Злякано заверещала жінка і тілом прикрила свою дитину. Скрикнув худорлявий капелан, побачивши над собою вищирену конячу морду, але кілька дужих чинбарів перетяли Янекові дорогу, і він застряв у юрбі, як сокира в деревині, і не міг ані рушити далі, ані повернутися до пана Бжеського, який роздратовано смикав собі вуса.

Маршалківська сторожа повільно зводила міст. Бжеський зрозумів, що доведеться довго чекати, і запалив люльку, милуючись, як виступає з темряви зубчастий силует Варшави.

Просто перед ним здіймався королівський замок з невеликою вежею в стилі італійського Відродження, а за ним — біла мармурова дзвіниця Свентоянського собору¹⁹, і пан Бжеський скоріше вгадував, ніж бачив найтонше різьблення, що вкривало її зверху до низу, ніби вінчальна намітка. Праворуч занурювалася в небо гостроверха вежа ратуші і похмура чотиригранчаста дзвіниця костьолу Святої діви з двосхилою покрівлею, а ліворуч — палали і мінилися перламутром під першим промінням сонця кольорові вікна магнатських палаців, пишно розкиданих по Краківському передмістю. І перед ними безсило горбився і вrostав у землю грибом старовинний замок князів Мазовецьких²⁰.

Сімнадцять років тому король Зигмунд III²¹ переніс сюди з Кракова столицю і свою резиденцію, і з того часу Варшаву не можна було впізнати. Виростали за мурами Старого міста широкі вулиці Нової Варшави. Розкішні палаци здіймалися до неба, ніби намагалися потьмарити пишністю похмурі громади монастирів та костьолів, що будував фанатик Зигмунд, але його відлюдна вдача не погасила буйної веселості панства, не стримала його невгамовного свавілля, і місто росло гомінливе і галасливе, як і належить столиці.

Але тепер Варшава була велелюдніша і веселіша, ніж завжди: в ній відбувався вальний сойм²². Крім сенаторів і послів посольської ізби, що з'їхалися з цілими натовпами двірської шляхти та челяді, сюди зібралися і крамарі, сподіваючись корисно розпродати свої товари, і мазовецьке панство з дорослими доньками, полюючи на багатих наречених, і околичне селянство — на ярмарок, і дрібна шляхта — шукати долі і захисту. Задовго до світанку кипів від юрби багnistий берег Вісли, поки маршалківська сторожа здавала нічну варту і повільно зводила міст на річці, щойно звільненій від криги.

Але ось потяглися через Віслу вершники й піші всуміш із барвистими ридванами та колекками. Помалу всмоктував їх вузький міст, біля якого міський шафар²³ правив мостовий податок із проїжджих і перехожих.

Опинившись на другому березі, Бжеський і його супутники стали підійматися узбережжям. Важко дихав його татарський кінь-бахмат, гучно кевкаючи селезінкою. Схил був крутий, дорога розсякла. Коні грузли мало не по коліна. Коло Білої, або Вісянської, брами Старого міста їх знову зупинила юрба. Та ось пірнули коні в кам'яний холод брами, і вершники опинилися у вузькому лабіринті кривих завулків та вулиць.

Тут було справжнє середньовіччя. Високі будинки зі стрімкими гостроверхими дахами і вежами, з двома чи трьома вікнами на вулицю²⁴. Галаслива тіснота завулків, де ледве могли розминутися два вози. На шляхетських будинках — вирізьблені з каменю герби і дошки з латинськими написами, що садиба звільнена від стації²⁵, як під час сойму та з'їздів громадських, так і на випадок війни. Оглушливо торохтіли молоти зброярів та бондарів. Смерділо шкурами, рибою, шевським клеєм, дьогтем, гноєм та новими сукнами. На вулицях юрбилися євреї в довгих оксамитових кафтанях з остружками пейсів на скронях. Шляхтинки з служницями вишукували собі по крамницях мудровані вбрання. Шляхтичі й лицарі замовляли собі шоломи і шаблі, вибирали гостроносі чоботи з срібними підковами на підборах або коштовні ланцюжки чи то держакі й піхви до меча або до кривої турецької шаблі. І поруч верескливо пустували діти, мало не потрапляючи під коней і під повозки і не слухаючи розпачливих зойків переляканих матерів.

Насилу вибрався пан Бжеський на Свентоянську вулицю.

Головна артерія Варшави сполучала ринок із замком. Тут було трохи просторіше, і вершники незабаром опинилися біля будинку метриканта Маєвського, де тимчасово перебував родич Бжеського — куявський підкоморій граф Єрзя Грохольський.

Янек Свенціцький спритно сплигнув з коня і закалатав дерев'яним молотком замість дзвоника.

На порозі з'явився старий челядник. Впізнавши пана Бжеського, він шанобливо вклонився і допоміг йому злізти з коня. Бжеський втомлено розминав ноги. Довга подорож верхи і давній ревматизм мимоволі нагадували про себе, але Бжеський не любив, щоб його мали за старого і хворого, і, гоноровито збивши волосся, підголене на скронях і на потилиці, по-молодецькому скинув бекешу на руки челядникам і жваво піднявся на другий поверх. Але пахолок з доповіддю випередив його.

— Привітання любому гостеві, — зустрів його пан метрикант на порозі їдальні, де він снідав з Грохольським. А ми вже втратили надію бачити пана на берегах Вісли. Сподіваюся, пан є здоровий і все в пана гаразд?

— Слава Єзусові і старій горілці, що виліковує ломець і всі інші хвороби.

— А як господарство, як пані мама?

— Дякую. Прошу пана метриканта прийняти від мене барильце наливки власного виробу, а Анелю і любого зятя — меду та окосту. А де ж Анеля? — урвав він сам себе, озирнувшись, поки Маєвський дякував за подарунок.

— Анеля ще спить після балу, — відповів Грохольський, обіймаючи шурина. — Я не наважився її збудити.

— Так, так! Нехай відпочине, — підхопив Бжеський, знижуючи тон, ніби Анеля могла його почути.

Тим часом метрикант щось наказав челядникам і підхопив гостя під лікоть.

— Чого ж ми стоїмо? Прошу до столу перекусити.

Пахолки вже подавали стілець і спритно підсовували блюдо з копченим окостом не менш як пуд на вагу.

Частування було сите, але не вишукане. Гаряче молоко, масний вершковий сир із кмином, суха полендвиця, що вилискувала на блюді червоним перламутром, пухкий струдель, варені яйця і келихи міцного литовського меду.

— Пан приїхав саме до речі, — говорив Грохольський, цокаючись із Бжеським. — Справа лагодиться. Я гадаю, що навіть сьогодні можна буде дістати королівську грамоту.

Підкоморій Грохольський неполюбляв Бжеського. В його словах завжди відчувалась настороженість людини, що розмовляє з бідним родичем, який ось-ось попросить грошей, але сьогодні Грохольський говорив щиро. Він радів, що виклопотав Анелиному братові добрий маєток, та проте давно вже мріяв здихатися Бжеського якнайдалі від Варшави. Бжеський був надто балакучий і за келихом міг розпатякати багато зайвого про Московський похід. Річ в тому, що пан Грохольський повернувся з-під Москви, раптом збагатівши, але як це багатство потрапило йому до рук, — знав тільки пан Бжеський. Отже, на Україні Бжеський прикусить язик, а якщо навіть і бовкне десь щось зайве, то слова його розвіються на чотири вітри і не дійдуть до ушей палацової шляхти.

Тим часом Маєвський щиро частував гостя. Це був пухкенький дідок із сніжно-білим волоссям і рожевим безбородим обличчям, що мимоволі нагадувало солодку булочку. Він тільки підморгував хлопам то подати ще яку-небудь страву, то підлити гостеві меду, то підкласти ласий шматок.

Заспокоївши перший голод, Бжеський відкинувся на спинку стільця і міцно потиснув руки своїх співрозмовників.

— Я мушу тільки дякувати вам, друзі мої. Дуже радий, що все так добре скоїлося. А де вона, та земля?

— На Лівобережжі. По Ворсклу, трохи нижче Лубенщини Вишневецького. Пустир безмежний. Там і ліси, і степ, і рибні озера, і луки...

— Почекай, почекай, пане! — тривожно урвав його Бжеський. — Ти кажеш «пустир», але нащо мені той пустир, коли нема в ньому хлопів? Адже без цього бидла поїдеш не далі, як у ридвані без коней.

— Свята правда, пане. Але в грамоті написано...

— До дзяблув грамоту, коли вона не дає мені того, що мені потрібне!
— скупів Бжеський. І кров ударила йому в голову.

— Ото запал! Пізнаю героя Смоленська, — засміявся метрикант, потираючи пухкі рученята. — Але пан даремно обурюється. Про хлопів у грамоті не пишеться тому, що кожен хлоп комусь та повинен належати: або найяснішому панові крулю, або тому панові, від якого він утік в Дике Поле. А в тому, що їх там чимало, пан незабаром упевниться на власні очі. Про це я докладно довідався від мого брата пробоща Маєвського. Він там живе, і він ніколи нічого не каже на балай. Але обдаровувати вельможне лицарство тим, що не зазначено в інвентарях Корони, неспроможна навіть королівська канцелярія.

Бжеський ущух так само швидко, як і скупів, і бучно розреготався:

— Пан метрикант великий жартівник! З цього треба було починати. А пан: «пустир» та «пустир»... У ваших канцелярських викрутасах сам чорт собі зламає ногу.

— Інакше, пане, не можна. Хіба, даруючи панові староство або крулевщизну²⁶, зазначають, скільки ведмедів там у лісах чи бобрів у річках? Ну а хлопці — це щось на кшталт хижаків, що на них полюватиме пан на дозвіллі.

Пани весело розреготалися і цокнулися келихами. В цю мить увійшла до їдальні Анеля, ще свіжа й холодна від умивання. Вона кинулася до брата, палко поцілувала його і зацокотіла про хатні і родинні справи. Після перших запитань і безладних вигуків усі знову сіли за стіл, і челядники подали каву з вершками. Це був новий, ще не відомий у провінції, але вже модний напій, недавно привезений з Туреччини.

— Пан Броневський²⁷ розповідає, що два роки тому турецький султан видав фірман²⁸, щоб її пили всі правовірні, — пояснив Грохольський, задоволено підкреслюючи свою близькість до вищої верстви Речі Посполитої.

— Дійсно, смачна штука, і яка запашна, — захоплювався пан Бжеський.

Настрій його підвищився. Все на світі здавалося чудовим, забарвилось сонцем і радістю.

Метрикант випив склянку і заметушився. Він поспішав на посаду до королівської канцелярії. Ще раз пообіцяв він прискорити справу пана

Бжеського.

— Якщо великий канцлер сьогодні підпише грамоту, я пошлю пахолка до пана, — додав він, цілуючи Анеліні ручки.

Коли Маєвський вийшов, а Грохольський наказав почастувати супутників Бжеського, Анеля весело заплескала в долоні і сказала братові:

— А тепер Єрзюня розповість тобі, як він за тебе клопотався. О, це надзвичайно цікаво! Наче «Декамерон» Боккаччо. Ну, Єрзюню, ну, не відмовляйся. Все з початку аж до кінця, як ти мені розповідав, коли я хворіла.

— Скоряюся своїй прекрасній дамі, — вклонився Грохольський. — Але підемо звідси. Не варт розповідати все при хлопах.

У будуарі померлої дружини метриканта було затишно і тепло, як в оранжереї. Пахло мускусом і трояндовою олією. Анеля залізла з ногами на диван і обклалася бісерними подушечками, на які хлопки пана метриканта витратили чимало часу й очей. Пани розташувалися біля кана, де палали березові дрова, і запалили люльки, пускаючи дим в його кратер.

— Ну, Єрзюню, ну! — квапила Анеля.

Пан Грохольський затягся востаннє і розвів руками:

— Від тебе не відкрутишся. Напала, наче сарана.

І, звернувшись до Бжеського, пояснив:

— Власне кажучи, нема чого й розповідати. На тронному засіданні посольська ізба зажадала, щоб негайно розподілили вільні посади і крулевщизни. Король довго відмовлявся, а ми настоювали. Тільки вчора він, нарешті, дав згоду, і тепер королівська канцелярія видає кожному грамоти.

— Ну, от!.. І зовсім не так... Ти розкажи, як ви змовилися ще на соймику, як ти зняв там бучу. Ну, Єрзюню, коханий! Ну, хіба ж це так важко?!

Грохольський розреготався.

— Я гадав, що вельможна пані — серйозна жінка, а не маленьке дівча, закохане в казках. Ну, слухай уважно, маленька Анелько! Коли ми з'їхалися на соймик, пан Домушко, пан Кособудський і пан Червінський, небіж старої пані Німцевичевої, заговорили про те, що дехто із співучасників Московського походу залишився без нагороди, а

тому треба перш за все вимагати, щоб і вони щось дістали. Адже, не з їхньої вини зрадливе боярство обрало на московський трон це попеня²⁹... Ми чесно билися за королевича Владислава³⁰. Я цілком згодився з ними. І зауважив, що пан Бжеський теж постраждав від примх фортуни в тому поході і...

— Ще й як! — палко вкинув Бжеський. — Я вийшов у похід з цілою валкою майна та припасу, а хлопці князя Пожарського відбили все до останнього ременя.

— Те ж саме казав і я. Панство нас підтримало і внесло до регуляміну³¹ послам вимогу домагатися справедливої винагороди всім, хто постраждав у поході.

— Я ніколи не думав, що пан є такий мудрий державний діяч, — захоплено вигукнув пан Бжеський — але *mille pardons*³², я вдруге перебив пана.

— Коли ж нас обрали послами і ми з'їхались до Варшави, я насамперед довідався у пана метриканта, які маєтки ще не розподілено. Мені здавалося, що краще взяти Дике Поле, ніж литовські ліси та болота. Але я все ж таки одвідав Вишневецького, а Вишневецький каже, що там є сила козацьких хуторів і навіть сіл. Ґрунт там — чудова чорноземля, і взагалі — це справжній едем. Те ж саме каже і пан метрикант. Тоді я остаточно вирішив домагатися цього «пустиря», як каже пан Маєвський. Боротьба була довга й уперта, але я переміг.

Анеля слухала, кокетливо вигинаючись на канапі, але знов не витримала і схопилася з місця:

— Єрзюню! Ти мусиш розповісти все-все. Рогмунд — мій брат. Хай він знає, що він для тебе такий же дорогий, як і я. Отже, розповідай все по черзі.

Грохольський усміхнувся, підкручуючи вуса, що стирчали двома стрілками над його гостренькою борідкою за модою Генріха Валуа³³, і казав далі, задоволений з враження, справленого на гостя:

— Як відомо панові, перед відкриттям сойму завжди буває урочиста меса³⁴. Потім маршалок³⁵ попереднього сойму просить у короля дозволу піти до посольської ізби обрати нового маршалка. Тільки-но почалося засідання, як ми з паном Кособудським переморгнулися і зауважили, що, перш ніж обирати маршалка, треба винагородити всіх

забутих співучасників Московського походу. Пан Кособудський розмахував обрубком руки, втраченої в Московщині, а Стась і решта нас підтримали. Ну а я репетував на весь голос. Я казав, що своїм нестриманим наскоком, своїм героїзмом і самовідданістю ти врятував життя найяснішому принцові Владиславу.

Це було вже занадто. Бжеський почервонів: навіть на самоті не міг він згадувати цього ганебного випадку без жагучого сорому.

...Було це під Вязьмою три роки тому. Польська армія зупинилася на днювання, а Бжеський, певний, що в околицях нема ворогів, наїхав на самотню боярську садибу. Як повновладний господар і переможець, жадібно хапав він срібні келихи з різьблених мисників, коштовні хутра, постави і все, що впадало йому в око, коли раптом залунали постріли і вигуки. Це були московити. Не кидаючи награбованого, Бжеський побіг до коней. Двоє кремезних перм'яків помчали навздогін, наставивши на нього вила, як на ведмедя. Бжеський кинув їм під ноги торбу срібла і скочив на коня. Йому здавалося, ніби він відчуває на потилиці їх гарячий подих. Божевільний від жаху, мчав він, не потрапляючи в стремена чобітьми. Позаду була рідка стрілянина, миготіли блискавками шабельні леза. З пів сотні гусарів урятувалося щось із двадцятаро.

Вони мчали за Бжеським, але Бжеський їх не пізнав: йому здавалося, що сама смерть женеться за ним по п'ятах, і він шалено підострожував коня і мчав просто лісом. Мокрі гілки хльоскали його, дряпали обличчя, здирали шолом з голови. Кінь засапався. І раптом, опинившись по той бік лісу, Бжеський побачив своїх: загін польської кінноти відбивався від партизанів князя Пожарського.

Позаду — погоня. Спереду — бій. Але все ж таки там свої, ляхи. Що робить? На мить, спинивши коня, Бжеський скрикнув і кинувся наперед, а решта його загону сипнула за ним. Побачивши Бжеського з гусарами, партизани відступили, ніби розтанули в протилежному лісі. Польські кіннотники вітали Бжеського як свого рятівника, а Бжеський лупав божевільними з жаху очима і не одразу зрозумів, у чому річ... Згодом довідався він, що це був королевич Владислав, який випадково мало не потрапив у пастку московитів.

Як не затаював Бжеський свого наскоку на боярську садибу і своєї ганебної втечі, гусари розп'якали про все, і не раз у товаристві пани

глузливо розпитували за чаркою венгржина, чим налякали його служниці боярині, що шляхетний лицар накивав їм п'ятами, тікаючи, мов від самого пана Люцифера.

А пан Грохольський вів далі, ніби не помічаючи, як зніжковів Бжеський:

— Тоді дехто став кричати і обурюватися, що коронний маршалок призначив послам такі погані приміщення. Інші вимагали посад... Галас стояв неймовірний. Кожен волав своє: обвинувачували уряд за московські невдачі, скаржилися на козаків, що плюндрують наші маєтки, а дехто обурювався, що наша дієта³⁶ гідна не послів, а старців. Маршалок зовсім знесилів. Шкода було старого, але треба хоч би там що добитися свого. Кінець кінцем дав він згоду і слово честі передати королеві всі наші вимоги, як ультиматум *conditio sim qua non*³⁷. Нотарій³⁸ почав записувати все, чого ми вимагаємо, і я простежив, щоб мої побажання були з найперших. І лише тоді ми заспокоїлися і почали обирати нового маршалка. П'ять день сперечалися ми, поки було його обрано... Тоді посольська ізба зібралася разом із сенатом на тронне засідання: великий маршалок вітав нас від королівського імені. Від вельможного панства відповідав великий канцлер. Потім послів було допущено до королівської руки. Проте ти й сам знаєш цю церемонію...

— Так, але мені цікаво, що було в королівській пропозиції³⁹.

— О, чимало нового! Особливо щодо зовнішньої політики. Адже ж не можна припустити, щоб у Московщині царювало це попеня. Багато-бо крові пролито під Москвою. Чимало було там і про справи молдавські, і про подільських магнатів, і про їх наїзди на Молдавію... Через ці наїзди наш уряд зазнав багато неприємного від Туреччини... А ще говорилося і про козацький похід на Сіноп.

— Як то, на Сіноп?! Ти, певно, помиляєшся, адже ж Сіноп по той бік Понта Евксинського.

— А, певно, так. Уяви собі, що ці хами переправилися через Понт так само легко, як ми з тобою — через Віслу. Сіноп спалено і сплюндровано. Щось із сорок мільйонів збитку. Туреччина вимагає, щоб ми їх сплатили, а в державній скарбниці — ані шеляга. Як на мене, то треба вжити крутих заходів і замість якихось комісій послати військо і вщент зруйнувати їхнє хижацьке гніздо. Надто вже вони розбестилися в

Московщині і звикли почувати себе переможцями. А тепер ще з'явився у них якийсь-то «легендарний герой» гетьман Петро Сагайдачний...

— Невже вони так знахабніли?! Дивись, чи не зробив ти мені ведмежої послуги, виклопотавши землю серед козаків? Я людина палка: вхоплю шаблюку й покажу, що значить герой Москви та Смоленська, — гордовито взявся Бжеський в боки.

Пан Грохольський ледве помітно всміхнувся.

Але й Анелі стало нудно. Вона не любила серйозних тем і нетерпляче втрутилася до розмови.

— Кінець кінцем це зовсім не цікаво, — вередливо зауважила вона. — Розкажи нам краще, як ваш маршалок заявив королеві, що ви не розпочнете роботи, поки не розподілять посади і крулевщизни.

— О так! Маршалок поставив питання руба. Але про це якимось іншим разом, — схопився Грохольський, глянувши на клепсидри⁴⁰. — Час їхати до сойму. Скажу тільки, що тронне засідання було надзвичайно бурхливе. Король нічого нам не відповів. Посади й крулевщизни не були розподілені. Минув місяць. Тоді, погрозивши зірвати сойм, ми роз'їхалися по домах. Я вже гадав, що справа луснула, тому нічого й не писав панові, але тепер можна вітати пана з успіхом.

Домовляючи, пан Грохольський попрощався з дружиною і шурином, а Анеля, залишившись віч-на-віч з братом, стала розпитувати його про матір. Бжеський сидів у глибокому кріслі і раптом відчув, як він утомився. Машинально відповідав він на запитання, але сон хмелив його свідомість, плутав думки і слова. А Анеля нічого не помічала і щебетала, як пташка:

— О, як тут весело у Варшаві! Які казкові бали, маскаради! На масляниці я зовсім закрутилася. У мене був костюм Діани-мисливиці: золотий лук, сагайдак і туніка по коліна. До речі, ти не бачив мого портрета? Це пензель славетного Томаша Делабела, того, що розмалював королівський палац. Княгиня Радзівілл мало не вмерла з заздрощів. Вона гадала, що тільки для неї зрадить він свій жанр баталіста.

Анеля відкинула серпанок з мольберта, де стояв її портрет ще без рами. Бжеський дивився на портрет, розумів, що він дуже вдалий, та втома переважала все.

— Анелю, — проказав він жалісно, — я більше не витримаю... Втомився до смерті. Чи не можна мені відпочити? Я мчав всю ніч, як навіжений.

— Ой бідолахо! — схаменулася Анеля. — Чому ж ти раніш не сказав? Лягай у мене на ліжку, а мені треба до міста.

Але не судилося Бжеському відпочити: тільки почав він роздягатися, як прибігли по нього з королівської канцелярії. Від радісного хвилювання втома розвіялася, як пара. Бадьорий, задоволений і гоноровитий, ніби діставши титул князів Мазовецьких, подався він за посланцем, а за годину вийшов із королівської канцелярії з пергаментом, що перетворював його на власника одного з найбагатіших маєтків Полтавщини.

— «...Йому самому, і синам його, і нащадкам їх з ґрунтами й борами з деревом бортним, з озерами рибними»⁴¹, — прошепотів пан Бжеський, уявляючи собі неосяжні ліси і степи, річки й озера своєї маєтності.

І щаслива облудна усмішка примружила його прозорі, трохи опуклі очі й сховалася в пишних вусах, припорошених сивим попелом років.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ